

Zorica Rajković

Spomen-obilježja žrtvama prometnih nesreća

Vijenci, križevi i spomenici uz prometnice širom Jugoslavije u naše su dane opće raširena i poznata pojava. Toliko ih je da ne mogu promaknuti ni slučajnom pogledu nezainteresiranog putnika. Vozača se vjerojatno dublje doimlju jer ih upozoravaju na opasna mjesta i na mogućnost fatalne greške; ujedno im odvlače pažnju. Tek onaj koji ih traži, opazit će ih i na manje primjetnim mjestima, u živici pored puta, ispod mosta, u jarku pored ceste. Vidjet će i one već zapuštene, polusrušene. Izbljedjele, prašne i sasušene vijence stopljene s isto tako prašnim i sivim raslinjem uz cestu otkrit će tek pri drugoj ili trećoj vožnji istim putem. I bit će zatečen brojnošću na taj način primljenih tragičnih poruka.

To znamenje nesreće duboko uznemiruje one koji se brinu za javnu sigurnost i sigurnost u prometu, te, iz razloga druge vrste, turističke radnike.

Koje je razmjere poprimila ta pojava posljednjih godina, najbolje pokazuju pokušaji njena suzbijanja javnom kritikom u novinama i nastojanjima oko njena eventualnog iskorjenjivanja pomoću zakonskih propisa. U oba slučaja na protuakciju potiču neželjene posljedice, a ne namjere i motivi onih koji su obilježja postavili. Ogorčeni komentator »Turističkih novina« kaže: »Uz svo dužno poštovanje onima čiji su se životi tu ugasil, teško je još jednom ne osuditi to pretvaranje puteva u posmrtnu aleju... Niko ne može da spreči to umnožavanje svojevrsnog odavanja počasti onima koji više neće proći tuda, ali se pri tome zaboravljaju stotine hiljada turista koji svakog sata, minuta i sekunda prolaze pored tih crnih zastrašujućih ploča, a željni su jadranskog pejzaža, možda umorni uz stalnu opasnost da putujući kroz takav 'grobni ambijent' dožive sudbinu onih koji su zauvek tu ostali.«¹

Suradnik crnogorskog lista »Pobjeda« okarakterizirao je spornu pojavu

¹ Umesto cveća krstovi, »Turističke novine«, organ Turističkog saveza Jugoslavije, god. XXII, br. 898, Beograd, 31. 7. 1975, str. 3.

kao »običaj, koji najviše smeta vozačima«,² naglašavajući često spominjanu tvrdnju da posmrtna spomen-obilježja uz ceste odvlače pažnju vozača i tako, umjesto da opominju i sprečavaju, postaju uzroci nepažnje i novih nesreća. Isto se tvrdi i u članku iz »Večernjeg lista« koji nosi simptomatičan naslov »Groblja' na cesti³ i u kojem se konstatira da u Rijeci ima dvadesetak vijenaca na drveću i stupovima. Takvih i sličnih napisa po novinama bilo je do danas mnogo. Pored javne osude ove vrste poduzete su i zakonske mjere kako bi se stalo na kraj nepoželjnoj pojavi ili bar obuzdalo i kontroliralo njeno širenje i umanjile neželjene posljedice. U nekim republikama doneseni su propisi o načinu postavljanja spomenika i drugih znamenja, odnosno donesene su odluke o uklanjanju spomen-obilježja koja ugrožavaju sigurnost u prometu. Tako, npr., dva člana Zakona o javnim putovima donesenog u Crnoj Gori u mjesecu studenom 1974. godine odnose se na spomen-obilježja uz cestu, koja su u to vrijeme u Crnoj Gori bila zaista mnogobrojna.⁴ U skladu s članovima 82. i 112. trebala su do 1. lipnja 1975. biti uklonjena spomen-obilježja koja se nalaze na manje od deset metara udaljenosti od ceste. Praktički to znači da je većina postojećeg znamenja trebala biti uklonjena jer su postavljena tik uz cestu ili na znatno manjoj udaljenosti od propisane. Iako je u članu 112. rečeno da će spomen-znakove, ukoliko ih do 1. lipnja ne uklone oni koji su ih postavili, ukloniti organizacija koja održava ceste, do rujna 1975. nije bilo nikakvog efekta. Naime, fotografije spomen-obilježja uz cestu Titograd—Kolašin—Žabljak, koje se nalaze u ovom članku, snimljene su u rujnu 1975. godine.⁵ Tek u toku 1976. godine počelo je uklanjanje spomen-obilježja, odnosno njihovo postavljanje na propisanoj udaljenosti. Razumljivo je da te propise nije lako provesti u djelo. Za taj osjetljivi pothvat treba dosta vremena i postupnosti. Toga su, čini se, svjesni i oni koji brinu o tome, zaključujući prema izbjegavanju striktnog provođenja propisa, kao i po tonu napisa u dnevnim novinama. Spomenuti članak u »Pobjedi« pisan je s razumijevanjem za spornu pojavu i pijetetom prema poginulima, ali se ipak poziva na nove propise, objašnjava njihova svrha i upozorava na zakonske sankcije. Slično je intoniran i napis u »Večernjem listu«.

Podizanje spomen-znamenja uz ceste poznato je i u drugim krajevima Jugoslavije; i drugdje se o tome raspravljalo u novinama. Više takvih napisa tiskano je i u beogradskoj »Politici«. Zajedničko je svim tim napisima da konstatiraju svakodnevno povećavanje broja spomen-znamenja uz putove, a njihove autore na pisanje obično potiču negativne i neželjene posljedice, ponovljene saobraćajne nesreće ili samo nelagodnost susreta sa znamenjem nesreće.

² Zakon seli krajputaše, »Pobjeda«, list SSR Crne Gore, god. XXXI, Titograd, 10. 4. 1975, str. 4. Za podatak zahvaljujem Dušanu Matiću, kustosu Zavičajnog muzeja u Baru.

³ »Groblja« na cesti, »Večernji list«, god. XII, Zagreb, 2. 9. 1976, str. 7.

⁴ Zakon o javnim putevima, »Službeni list SR Crne Gore«, god. XXX, br. 30, Titograd, 22. 11. 1974, član 82, na strani 528. i član 112. na strani 531. Za podatke o tom zakonu i njegovoj primjeni zahvaljujem Dušanu Mariću, kustosu Zavičajnog muzeja u Baru.

⁵ Mirku Ramoušu iz Sekoije za glasbeno narodopisje SAV iz Ljubljane zahvaljujem na velikom strpljenju koje je pokazao na putu od Žabljaka do Titograda, prekidajući vožnju kod svakog spomen-obilježja koje sam primijetila. Zahvaljujem mu i kao autoru svih snimaka iz Crne Gore, crno-bijelih fotografija i dijapozitiva u boji.

Ponekad se raspravlja i o postanku te pojave, o tome kako je nastala i proširila se, te kako bi se eventualno mogla iskorijeniti.

Izbor iz prikupljene dokumentacije, koji je sastavni dio ovog članka (podaci o spomen-obilježjima uz ceste i njihove fotografije), načinjen je sa svrhom da pokaže s kakvim se spomen-obilježjima susrećemo i koje sve informacije o nesreći i nastradalima oni nude. Ukupna dokumentacija kojom raspolazem nije osobito opsežna; za sada ona registrira pedeset i osam spomen-obilježja žrtava prometa i petnaest spomen-obilježja žrtava drugih nesreća. Interes za njih i prvi, slučajni, podaci potječu iz 1974. godine. Sami spomenici su, naravno, stariji. Opsežnija dokumentacija sigurno će dati veći broj podataka i upotpuniti znanje o spomen-znamenju žrtvama prometnih nesreća, osobito što se tiče njihove budućnosti i daljih zbivanja oko njih. Svrha ovog članka iscrpljuje se u namjeri da upozori na tu recentnu, etnološki relevantnu pojavu, koja je zanimljiva jednako s aspekta njene uloge u suvremenosti kao i s obzirom na njene veze s tradicijskim slojevima naše kulture. Brojni aspekti s kojih bi trebalo sagledati pojavu spomen-obilježja uz ceste ovdje će biti tek načeti i naznačeni jer je i rad na ovoj temi tek u početku. Činilo se, ispočetka, da neće biti teško ukratko se osvrnuti na spomen-obilježja uz ceste i ukazati na potrebu njihova etnološkog sagledavanja. Međutim, već početna istraživanja pokazala su da se radi o složenoj pojavi koju treba osvijetliti s više strana te da za njeno dublje razumijevanje treba zahvatiti u niz sličnih i srodnih pojava, suvremenih kao i onih iz bliže ili dalje prošlosti.

Pretpostavke istraživanja

Spomen-obilježja žrtvama prometnih nesreća osebujna su pojava suvremene kulture. U najužoj su vezi s nekim karakterističnim pojavama suvremenog života. Tako, najprije, s naglim razvojem prometa i općim tehničkim razvojem (ovdje se prvenstveno misli na razvoj prometnih sredstava kao i na druge tehničke inovacije koje imaju utjecaja na promet).

Poznato je da naglo povećavanje broja vozila i vozača u nas nije popraćeno adekvatnim razvojem prometnica, a sporo i sa zaostajanjem u odnosu na prvo širi se i tzv. prometna kultura. Sve troje rezultira izuzetno velikim brojem prometnih nesreća.

Želju za posjedovanjem automobila ne izazivlju samo dinamične potrebe današnjeg načina života; automobil u našoj sredini danas nije samo prijevozno sredstvo nego i pokazatelj financijske moći, životnog standarda, prestiža, smisla za suvremeno, a preko svega toga i društvenog položaja njegova vlasnika. Ponekad ide dotele da odnos prema automobilu graniči s fetišizmom. To dolazi do izražaja i na spomen-obilježjima uz ceste u slučajevima kad se dijelovi automobila, osobito volan, ugrađuju u spomenike s očiglednim pridavanjem neke posebne, simbolične uloge tim predmetima.

Zaostajanje kulturnog razvoja za tehničkim u ovom slučaju očituje se na dva načina: nedostatak tzv. prometne kulture jedan je od uzročnika prometnih nesreća, ali utječe i na spomen-znamenje u tom smislu što se pri njihovu podizanju ne misli na nepoželjan učinak, na mogućnost da spomen-obilježje bude uzročnik novih nesreća.

Zatim, pojava spomen-obilježja u vezi je i s povećanom potrebom za međuljudskom komunikacijom u što širem krugu. U slučaju spomen-obilježja uz ceste ta se potreba manifestira u želji da se poruka o tragičnom događaju prenese i izvan kruga uže društvene grupe kojoj je žrtva pripadala (kojoj je poruka obznanjena na druge načine), ali ne svima ni bilo kome, nego je taj širi krug na određen način omčden. Poruka spomen-obilježja upućena je onima koji sudjeluju u prometu, koji putuju cestom (za razliku, npr., od obavijesti o prometnim nesrećama, odnosno njihovim žrtvama, priopćene u novinama osmrtnicom ili oglasom u znak sjećanja, koja se upućuje svima koji novine čitaju i eventualno dalje usmeno prenose vijest još širem krugu ljudi).

I na kraju, spomen-obilježja žrtvama prometa u najužoj su vezi s čovjekovom potrebom da se postavi, da zauzme stav u dinamičnim promjenama svoje okoline, bar što se tiče nekih ključnih točaka njegova života. U ovom slučaju to je stav prema smrti uopće, pa posebno prema smrti kakvu donosi današnje vrijeme — smrti u prometnoj nesreći. Spomen-znamenje žrtvama prometa, u tom smislu, plod je iskazivanja čovjekova odnosa prema smrti, suvremeni nastavak običaja oko smrti, čije mnoge oblike i varijante poznajemo iz bliže ili dalje prošlosti. Riječ je, dakle, samo o jednom novom odgovoru na staro i vječno pitanje, odjenutom u suvremeno ruho.

Spomen-obilježje podignuto je čovjeku koji je umro, a zapravo ono govori o čovjeku koji ga je postavio, i to o njegovu odnosu prema smrti, prema pokojniku, prema drugim ljudima (kojima upućuje poruku) i izražava njegov osjećaj za lijepo — u oblikovanju spomen-obilježja i njihovu ukrašavanju.

Nameće se pitanje: tko su ti ljudi koji dižu spomen-znamenje? Mnoge žrtve prometa nemaju spomenike; njihovi najbliži, rodbina i prijatelji, nisu osjećali potrebu da im se oduže na taj način. Da bismo razumjeli pojavu spomen-obilježja, trebali bismo poznavati ljude koji ih postavljaju. Zapravo, spomen-obilježja sama po sebi, kao predmeti, ne zavređuju pažnju. Ona su zanimljiva samo kao izražaj suvremenog čovjeka, koji ih je izumio, uobličio, eventualno snabdio i verbalnom porukom. Pravi predmet naše pažnje je čovjek, a spomen-obilježja žrtvama prometnih nesreća samo su sredstvo, put koji vodi njegovu upoznavanju.

Zbog svega rečenog spomen-obilježja treba promotriti s više strana:

— kao predmete koje zapažamo uz ceste; potrebno je uočiti njihova materijalna svojstva, vrste odnosno oblike, načine ukrašavanja i drugo;

— kao oblikovanje u funkciji saopćenja; svako spomen-obilježje prenosi poruku od čovjeka koji ga je postavio do prolaznika; neka su spomen-obilježja snabdjevena i verbalnom porukom koja sadrži više ili manje dodatnih informacija;

— kao izražajna sredstva pojedinaca ili manjih grupa ljudi, preko kojih treba pokušati razumjeti njihove stvaraoce, njihove poglede na svijet i osjećaj za lijepo.

I na kraju, sagledavanju pojave spomen-obilježja žrtvama prometnih nesreća u širem okviru vjerojatno će pripomoći njihovo suprotstavljanje i uspoređivanje sa sličnim i srodnim pojavama, suvremenim kao i onim iz prošlosti.

Klasifikacije spomen-obilježja

Spomen-obilježja žrtvama prometnih nesreća javljaju se u različitim oblicima, odnosno vrstama. Izrađena su od različitih materijala, s više ili manje dodataka — ukrasnih ili funkcionalnih. Raznih su dimenzija, s verbalnom porukom ili bez nje, i — kad je već imaju — s vrlo različitim sadržajem i opširnošću verbalne poruke. Prema značajkama i svojstvima spomen-obilježja bi se mogla klasificirati na razne načine, prema različitim kriterijima, tako npr. prema obliku, odnosno vrsti, prema tipu poruke, likovnom izrazu i drugačije.

U daljem radu na ovoj temi pokušat ću izvršiti više relevantnih klasifikacija spomen-obilježja da provjerim koliko će na taj način organizirana građa pružiti različitih a značajnih spoznaja o istraživanoj pojavi. Ovdje ću razvrstati građu samo prema obliku, odnosno vrsti spomen-obilježja. Ovoj klasifikaciji dajem prednost jer se na taj način veliki broj raznolikih podataka može pregledno svrstati u svega četiri osnovne grupe, što ujedno omogućava uočavanje nekih značajnih svojstava građe. Oblik spomen-obilježja zavisi od materijalnih svojstava predmeta, ali on također izražava i njegovu simboličnu funkciju, pa bi se moglo reći da ova klasifikacija bar djelomično zadovoljava dva kriterija i tako daje uvid u dva aspekta istraživane pojave.

Vrste spomen-obilježja

Vijenac

Mjesto prometne nesreće u kojoj je bilo ljudskih žrtava obilježava se vijencem, onakvim kakav se stavlja i na grob u znak pažnje i počasti prema pokojniku. Vijenac je gotovo obavezan i ondje gdje se postavlja neki trajni spomen-znak: križ, spomen-ploča ili spomenik. On se može postaviti i kao prvo i privremeno obilježje mjesta tragedije, da bi kasnije bio postavljen neki trajniji znak; jasno je da je njegova trajnost ograničena, ovisno o materijalu od kojeg je načinjen. Vijenci od prirodnog cvijeća, domaće izrade i kupovni, zbog svoje kratkotrajnosti pružaju obično zaista tužnu sliku umjesto da ukrašavaju mjesto nesreće. Nije bolje ni s vijencima od trajnijih materijala, najčešće plastičnih, jer vrlo brzo posive od prašine i ispušnih plinova. Žalosno djeluju i pokušaji da se vijenci dulje očuvaju pomoću plastičnih omotnica. Zaista je teško ne primijetiti taj suprotni estetski učinak.

Kako je vijenac potrebno učvrstiti na određeno mjesto, i to na način da bude vidljiv s ceste, potrebno je pronaći odgovarajući nosač, stalak, stup. Nerijetko se za tu svrhu uzimaju upotrebljivi predmeti koji se slučajno ili zbog neke druge potrebe nalaze na odgovarajućem mjestu. Tako se, npr., mogu vidjeti vijenci pričvršćeni na stup za rasvjetu ili električni vod (sl. 11. 12. 13.), na stupu koji nosi prometni ili neki drugi znak (sl. 1), na ogradi mosta ili dvorišnoj ogradi, a također i na stablu pored ceste (sl. 2). Takav nosač vijenca može biti i u dubljoj, sudbonosnoj vezi s prometnom nesrećom, kao presudna

točka tragičnog događaja. To znači da se te točke — stup, ograda, stablo — koje se kasnije obilježavaju vijencem, u interpretacijama i rekonstrukcijama nesretnog slučaja označavaju kao mjesta početnog ili završnog udarca vozila, udarca koji je prouzrokovao smrt. (Ovdje se, naravno, ne misli na stručne, isljedničke rekonstrukcije događaja, nego na pričanja sudionika nesreće, očevidaca i prepričavanja rodbine i drugih.)

Ako u blizini mjesta prometne nesreće ne postoji pogodan predmet na koji se može pričvrstiti vijenac, potrebno je izraditi nosač. Pribjegava se različitim rješenjima: od običnog drvenog kolca raznih visina do stakla solidne izrade od drveta ili metala. U više slučajeva metalni je nosač učinjen u obliku naopako postavljenog slova U, vrhovima utaknutog u zemlju (sl. 14, 3). U Crnoj Gori vidjela sam metalni nosač za vijenac sastavljen od metalnog stupa i trokutastog završetka od istog materijala, ukupne visine oko 1,20 m, na koji se stavlja vijenac (nije fotografiran). Također u Crnoj Gori primijetila sam i vijenac pričvršćen na kamenu liticu pomoću metalne kuke; pored vijenca na kamenoj litici iznad ceste nalazila se i oveća spomen-ploča s natpisom.

Razumljivo je da se vijenci stavljaju i na križeve, spomen-ploče i spomenike; često su za pričvršćivanje vijenaca učinjene posebne kuke ili je spomenik oblikovan na način koji predviđa stavljanje vijenca na određeno mjesto

Križ

Križ kao spomen-obilježje žrtvi prometne nesreće susreće se vrlo često. Različitih je dimenzija i izrade, od gotovo improviziranih, načinjenih od dva kolca ili letve bez ikakvih dodataka (sl. 4), do pomnijivo izrađenih križeva od drveta ili metala s ukrasnim ili funkcionalnim dodacima, kao što je pločica s natpisom, posuda za cvijeće ili svijeću, nosač — kuka za vijenac (sl. 15a, 15b, 16).⁶ Ukrasni detalji na metalnim križevima mogu biti u obliku vitica od metalne žice (sl. 15b); na istom križu s prednje strane (sl. 15a) reljefno je ispisano ime pokojnika, i to tako da je ime DRAGO ispisano na okomici, a prezime BOLARIĆ na vodoravnom kraku križa, s time da im je slovo A zajedničko; taj je križ u cjelini vrlo dekorativno zamišljen i izveden, iako materijal, željezna šina, djeluje dosta grubo.

Skromni dekorativni detalji mogu se naći i na pločici s natpisom koja je pričvršćena uz križ (npr. nacrtana palmina grančica).

Već je rečeno da su drveni križevi često improvizirane i grube izrade, pa na njima nema ni ukrasnih elemenata. Drveni križ snimljen u Mihovcima kraj Ormoža obojen je crnom bojom, što naravno nije učinjeno iz estetskih pobuda (sl. 10). Na cesti Zagreb—Ljubljana vidjela sam na jednom mjestu dva bijela drvena križa (nisam ih mogla snimiti); bijelo je obojen i jedan križ u Zagrebu blizu Cmroka, postavljen mladiću koji je tu stradao u rujnu 1976. u dvadeset prvoj godini života. Pretpostavljam da je upravo zbog njegove mla-

⁶ U dokumentaciji kojom raspolazem nalazi se samo jedan križ od kamena, a ni on nije s našeg područja, nego iz rumunjskog Banata. Za snimak i podatke zahvaljujem mr Saši Muraj.

dosti križ obojen bijelo (i u vijencu, postavljenom uz križ, prevladava bijelo cvijeće, sl. 5).⁷

Bilo bi vrlo teško prosuditi u kolikoj je mjeri križ kao spomen-obilježje žrtvi prometa izabran u značenju kršćanskog simbola ili je uzet kao znak smrti, možda i bez svjesnog religijskog osjećanja. Na ovu pomisao navode oni slučajevi kad je križ priproste izrade, neugledan i skoro nevidljiv pod vijencem, kao da mu je jedina svrha da posluži kao nosač vijenca. Možda je značajno i to da se na drvenim križevima ne nalaze upisani nikakvi podaci (kako se to radi na križevima koji se postavljaju na grob). To se, naravno, ne može tvrditi za sva spomen-obilježja u obliku križa, osobito za ona solidnije izrade, koja imaju i tablicu s natpisom i druge dodatke: spremnicu za svijeću, posudu za cvijeće.

Spomen-ploča

Spomen-ploča kao obilježje prometne nesreće najčešće je kamena ili metalna ploča, umetnuta u metalni okvir ili je bez njega. Postavljena je na posebnom stalku — nosaču, učvršćena na neku prirodnu podlogu (npr. kamenu liticu iznad puta ili veći kamen uz cestu) ili uzidana u neko u tu svrhu priredno postolje.

Izgleda da su vrlo popularne ploče od crnog umjetnog mramora na kojima se nalazi natpis, a često i lik pokojnika. Tekst natpisa obično se izvodi tako da se izgrebe crni površinski sloj oko slova, koja tako ostaju crna i ističu se na svjetlijoj podlozi. Ljudski lik izvodi se istom tehnikom, uklanjanjem crnog sloja do potrebne nijanse, tako da rezultat toga truda djeluje kao crno-bijela fotografija (sl. 17, 18).

Na spomen-ploči koju prikazuje slika 3. tekst je izveden kao i na spomen-ploči sa slike 18, a pokojnik je prikazan slikom na keramici. Kamena ploča ne mora, naravno, biti crne boje; ima ih i bijelih s urezanim tamnim slovima.

Različiti načini na koje se spomen-ploče postavljaju važni su utoliko što posebno građena postolja, osobito ako su većih dimenzija, mijenjaju vizualni dojam koji inače ostavlja sama spomen-ploča. Iako je ploča tijelo, vizualno ona djeluje dvodimenzionalno, kao ploha. Tanki metalni nosači ne mijenjaju bitno taj dojam (sl. 3, 18). Nosači većih dimenzija, odnosno postolja, povećanjem ukupne mase i svojim oblikom, dovode u dilemu treba li ih i dalje tretirati kao spomen-ploče ili uvrstiti među spomenike. Kao primjer neka posluži spomen-obilježje sa slike 17: cementno postolje i dva snažna stupa s ugrađenim posudama za cvijeće, te s okomito postavljenom pločom ukupne visine oko 1,5 m. Spomen-obilježje koje prikazuje slika 6, gdje je spomen-ploča ugrađena u kameno postolje približnih dimenzija $0,50 \times 1 \times 1$ m, stapanjem kamena i ploče u cjelinu dobiva svojstva skulpture, dakle spomenika.

⁷ U Austriji se za Dan mrtvih na mjestu prometnih nesreća koje su se zbile u protekloj godini postavljaju tanki drveni i bijelo obojeni križevi, po jedan za svaku žrtvu. Te križeve ne postavlja rodbina, nego oni koji se brinu za sigurnost u prometu; to je zapravo akcija kojom se, pored sjećanja na poginule, želi utjecati na vozače. Za te podatke zahvaljujem Mirku Berlakoviću, nastavniku iz gradišćanskog sela Veliki Borištof (Grosswarasdorf).

Spomenik

Iz posljednjih rečenica prethodnog odjeljka vidi se da će se ovdje spomenikom nazivati stvaralački i plastično oblikovani objekti komponirani od više dijelova, učinjeni iz različita materijala s namjerom da trajno podsjećaju na žrtve prometnih nesreća. Na spomenicima se obično nalaze i podaci o žrtvama, odnosno nesreći, i drugi tekstovi, dakle verbalna poruka, zatim neki simboli (križ, zvijezda), eventualno lik pokojnika (slika na keramici ili lik izveden na način kao na spomen-pločama) i drugi simbolični, ukrasni ili funkcionalni sastavni dijelovi ili dodaci (dijelovi automobila, posuda za cvijeće, nosači za vijence, ograde).

Spomenik koji vidimo na slici 19a i 19b komponiran je od dijelova kamiona (tri zupčanika iz mjenjača i zupčasti vijenac sa zamašnjaka motora) i alata (čekić, ključ za zavrtnje), u čemu ima i te koliko simbolike, ali i ironije. Taj spomenik asocira na onu vrstu suvremenog kiparstva koje poseže za predmetima iz svakodnevne upotrebe kao materijalom ili sastavnim dijelom skulpture. Na volanu, koji je kompozicijski istaknut (i čije je simboličko značenje očigledno naj snažnije, a susrećemo ga i na drugim spomenicima), uklopljeni su i najnužniji podaci: prezime i ime nastradalog, godine rođenja i pogibije. Nikakav dodatni tekst nije ovdje potreban; sam spomenik odašilje vrlo impresivno svoju poruku. Subjektivno, ovaj mi se spomenik čini najuspješnijim jer je spojio tragičnu poruku s ironičnim iskazom (makar nenamjerno) o čovjeku koji je najprije izmislio stroj, zatim mu robovao, onda postao njegovom žrtvom i na kraju — mrtav stroj postaje spomen na mrtva čovjeka.

Spomen-obilježje prikazano na slici 20. svojom dekorativnošću i očitom težnjom za estetskim učinkom ne može se tretirati drugačije nego kao spomenik (zanimljivo je da je na pločici s natpisom upotrijebljen naziv »spomen-obeležje«, koji se zaista nameće kao najadekvatniji termin za sve znamenje žrtvama prometnih nesreća). Želja za ljepotom i skladom na ovom spomeniku izražena je i ukrasnim pupoljkom izvedenim reljefno na pločici s natpisom, kao i dvama manjim vijencima domaće izrade i neuobičajena oblika (eliptični). Oblik i dimenzije vijenaca očigledno su usklađeni sa spomenikom u namjeri da budu ukras, ali da ne ugroze skladni izgled samog spomenika (veliki kupovni vijenci zakrili bi čitav spomenik).

Spomenici koje prikazuju slike 21. i 3. učinjeni su po uzoru na nadgrobne spomenike. Prvi je (sl. 21) od svijetlog kamena sa crnom mramornom pločom, na kojoj je slika na keramici i natpis; od ceste do spomenika cementiran je prilaz. Drugi spomenik (sl. 3) postavljen je na uzvišici pored ceste u blizini manastira Morače, odakle se pruža prelijep pogled na rijeku Moraču i crnogorske planine. Mjesto je, izgleda, vrlo opasno u prometu jer je u blizini tunel i zavoj. Pored spomenika nalazi se i već spominjana spomen-ploča; prema natpisima ne može se zaključiti da li su dvojica poginulih nastradali istom zgodom (ista je godina pogibije, 1973, ali na spomeniku nije zapisan točan datum; pretpostavljam da bi, kad bi se radilo o istoj prometnoj nesreći, to došlo do izražaja u natpisima, ali ne mora biti). Iza ova dva spomen-obilježja nalazi se i metalni nosač za vijence u obliku naopako okrenutog slova U; na njemu su se u času snimanja fotografije nalazila dva vijenca. Spomenik je okružen ogradom, ukrašen teglama i ugrađenim posudama s umjetnim cvije-

ćem, te snabdjeven darovima: bocom konjaka, cigaretama, šibicama i jednom kruškom. Darovi su, vjerojatno, prema običaju pravoslavaca ostavljeni prilikom obilaska spomenika, kako se inače čini na groblju.

Na cesti Karlovac—Plitvice, između Slunja i Rakovice snimljen je spomenik koji prikazuje slika 7: na zidanom kvadru (visina oko 0,80, a širina oko 0,60 m) ugrađen je automobilski volan i metalna pločica s natpisom; na volan je pričvršćen omanji vijenac. Ovaj spomenik smatram vrlo uspješnim jer brzo i sugestivno polučuje svoju svrhu — vizualna i verbalna poruka sažete su, jasne i upečatljive — a uz to spomenik djeluje jednostavno i skladno.⁸

Na Jadranskoj magistrali u blizini Rogoznice postavljen je spomenik sa zidan od klesanog kamenja, s crnom pločom na kojoj je upisan natpis (slika 23). Do visine oko 0,80 m spomenik ima oblik kocke, približnih dimenzija 1 × 1 m. Na visini od 0,80 m prednji dio spomenika završava bazenom u kojem je posađeno cvijeće, dok se stražnja polovica spomenika uzdiže do visine oko 1,30 m. Na prednjoj, koso položenoj strani višeg dijela spomenika umetnuta je ploča s natpisom, a iznad nje, na posebnom metalnom nosaču, okomito je pričvršćen vijenac. Ovaj spomenik, kao i neki drugi, sličan je nadgrobnom spomeniku.

I na kraju, u ovoj grupi spomen-obilježja treba spomenuti i dva spomenika koja su po mnogočemu izuzetna i važna za ovu raspravu. To su spomenici dvojici istaknutih društveno-političkih radnika koji su zajedno poginuli u automobilskoj nesreći 1964. godine u blizini Lazarevca. Riječ je o Slobodanu Peneziću — Krcunu, predsjedniku Izvršnog vijeća Srbije, i Svetoliku Lazareviću, predsjedniku Organizaciono-političkog vijeća Skupštine Srbije. Spomenici Peneziću i Lazareviću otkriveni su tri godine nakon njihove pogibije, vrlo svečano i ceremonijalno, i to na mjestu nesreće. Otkrivanje spomenika izvršeno je u prisutnosti članova obitelji poginulih, prijatelja i predstavnika društveno-političkih organizacija i radnih kolektiva. Prije mnogih drugih uz spomenike je položen vijenac Josipa Broza Tita.

Spomenici su prema ideji i u izvedbi klesara Darimira Žižovića — Baina iz Gornjeg Milanovca oblikovani po uzoru na »krajputaše« — osebujne spomenike srpskim vojnicima poginulim u ratovima 19. i 20. stoljeća, postavljene uz cestu ili na raskršću, koje su oblikovali seoski klesari.⁹ Za sada ne raspolazem snimkom tih spomenika, nego ću ih približno opisati prema fotografiji koja je objavljena u novinama, a snimljena je na dan otkrivanja spomenika.¹⁰ Radi se o dva po obliku jednaka »krajputaša«, postavljena na međusobnoj udaljenosti oko 3 metra; sudeći prema fotografiji, viši su od visine čovjeka. Oblika su stele s kapitelom, koji je u osnovici uža i prema gore širi. To je jedan od osnovnih tipova starih srpskih »krajputaša«.¹¹ Članak u »Politici« detaljno

⁸ Za snimak ovog spomenika zahvaljujem Stjepanu Sremcu, a za tekst natpisa Nives Ritig-Beljak.

⁹ Naziv »krajputaš« stavljam u navodnike jer je malo poznat, a skovao ga je Branko V. Radičević, *Plava linija života (srpski seoski spomenici i krajputaši)*, Beograd 1961, str. 8—9.

¹⁰ *Otkriveni spomenici Slobodanu Peneziću i Svetoliku Lazareviću, Hrabrost i jednostavnost u svim situacijama*, »Politika« 3. 7. 1967.

¹¹ Vidi: Miroslav Draškić, *Krajputaši okoline Kraljeva*, Beograd 1967, str. 41—44. Dva »krajputaša« ovog oblika, datirana s 1875. godinom, oba iz okolice Gornjeg Milanovca (odakle je i klesar Penezićeva i Lazarevićeva spomenika), mogu se

opisuje ceremonijal otkrivanja spomenika i donosi dijelove natpisa uklesanih u spomenike. Autori tekstova natpisa su književnici Dobrica Ćosić i Branko V. Radičević. Autori tekstova također su imitirali natpise s »krajputaša«; to se može lako uočiti iz kratkog citiranog teksta, a nastojanje da se imitira stari »krajputaš« bila je, uostalom, osnovna ideja tog pothvata. Razumljivo je što su je ostvarili upravo spomenuti autori: klesar je porijeklom iz istog mjesta odakle potječu i stari »krajputaši« tog oblika, a za B. V. Radičevića treba kazati da je, impresioniran neobičnom ljepotom »krajputaša«, upozorio na sadržaj i draž uklesanih natpisa.¹²

Podjela na četiri osnovne vrste ili oblika spomen-obilježja očigledno nije bez zamjerke. Moglo bi se s pravom prigovoriti da se, npr., vijenac ne može smatrati zasebnom vrstom, pogotovo jer se on nalazi i kao ukrasni dodatak na drugim obilježjima. U nedoumici može li se sam vijenac nazivati »oblikom« spomen-obilježja, odlučila sam da govorim o »vrstama«, iako sam svjesna da ni to ne činim uvijek dosljedno. Možda bi se moglo govoriti o oblicima nosača za vijence kad ne bi većina bila sasvim improvizirane izrade, odnosno kad se ne bi vijenci stavljali i na predmete koji se slučajno nalaze na odgovarajućem mjestu, a postavljeni su u neku drugu svrhu.

Stvar se još više komplicira kad se pokušaju svrstati spomen-obilježja koja kombiniraju više vrsta ili se pojavljuju u nekom obliku koji bi se mogao nazvati prijelaznim. Prvi slučaj, kombinaciju, ilustrira jedno spomen-obilježje sa zagorske magistrale: u zidanom postolju učvršćen je manji križ (visine oko 0,5 m), koji služi kao nosač vijenca; vijenac prekriva križ i dio postolja tako da se križ ne vidi s prednje strane, a djelomice skriva i metalnu ploču s natpisom, koja je također uzidana u postolje. Ovo spomen-obilježje ujedinjuje tri osnovne vrste: vijenac, križ i spomen-ploču; zbog zidanog postolja skoro bi se moglo tretirati i kao spomenik. Male dimenzije postolja, ploče i križa, te neupadljiva boja postolja i ploče, čine da vizualno dominira vijenac, veličinom i istaknutim položajem.

Možda bi za pravilno svrstavanje spomen-obilježja prikazanih na slikama 22. i 8. trebalo izumiti još jednu, petu kategoriju. Drveno spomen-obilježje sa slike 8. podsjeća na skromna obilježja kakva se mogu vidjeti na grobovima partizana i komunista; istaknuta, crveno obojena zvijezda simbolizira idejno-političku opredijeljenost nastradalog. Spomen-obilježje prikazano na slici 22. oblikom je vrlo slično prethodnom, samo što je veće, a zvijezda nije zasebno oblikovana, nego nacrtana na odgovarajućem mjestu. Međutim, zbog većih di-

vidjeti na fotografijama u ilustriranoj publikaciji s naslovom **Seoski nadgrobnni spomenici u Srbiji**, Beograd 1956, str. 28. i 29. Autori publikacije su Mitar Vlahović i Peda Milosavljević.

¹² U **Plavoj liniji života**, objavljenoj 1961. (vidi bilješku 9) Radičević piše o »krajputašima« i citira tekstove njihovih natpisa. 1965. godine Radičević objavljuje isti tekst, ali znatno skraćen (u ovom izdanju ilustracije u boji i crno-bijeloj tehnici mnogo su bolje nego u prvom). Drugo izdanje nosi naslov **Seoski nadgrobnni spomenici i krajputaši u Srbiji**.

menzija, u ovom slučaju vizualno prevladava prednja ploha, čineći spomen-obilježje sličnijim spomen-ploči negoli spomeniku. Zato je i napomenuto da bi se možda moglo govoriti o prijelaznim oblicima, slično kao što je ranije bio slučaj sa spomen-obilježjem sa slike 6. (spomen-ploča ugrađena u kamen). Zanimljivo je da je na spomen-obilježju koje prikazuje slika 22. osim zvijezde nacrtan i volan, u čije su tri zone upisana imena i godine rođenja trojice poginule braće.

Dodaci spomen-obilježjima

Uz spomen-obilježja ponekad se nalaze i neki dodaci posebnih namjena. Već su spomenuti zasebni nosači za vijence, oni u obliku naopako okrenutog slova U i jednostavniji stupovi nosači od različitog materijala i raznih dimenzija. Na slici 24, osim dvaju vijenaca pričvršćenih na stablima i ploče s natpisom, vidi se i poseban stalak, stolić, na kojem se nalaze boce, tanjur i šalice za crnu kavu. Stolić je načinjen pruprosto, od dva kolca i daske na njima. Ovo spomen obilježje snimljeno je u Srbiji, u blizini manastira Studenice.¹³

Uz neka spomen-obilježja mogu se naći i dijelovi vozila, ali ovdje se ne misli na dijelove koji su ukomponirani u spomenik, kao što je bio slučaj ranije, nego koji su naprosto dodani uz spomen-obilježje. Takav je slučaj s registarskom tablicom pričvršćenom na nosač spomen-ploče (sl. 18), kao i s gumom motocikla, koja se nalazi u podnožju križa koji se nalazi u Sloveniji blizu graničnog prijelaza Holmec. Možda se smisao ovih dodataka spomen-obilježjima može shvatiti kao želja da se pojača dojam o tragičnom događaju ili čak sačuva fizička veza s tim događajem, posredstvom predmeta koji je bio sudionik i svjedok nesreće. Takvi dodaci spomen-obilježjima svakako se bitno razlikuju od onih prethodnih (nosača za vijence i stolića), kod kojih je najvažnija bila njihova praktična namjena.

Iako se teško mogu nazvati dodacima u smislu prethodnih, ovdje treba spomenuti osmrtnice i druge pisane tekstove koji se prilažu spomen-obilježju. Obično se umeću pod zaštitnu omotnicu na vijencu. Na spomen-obilježju koje prikazuje slika 24. uočljive su dvije osmrtnice, a također još jedan, na ovećem papiru rukom pisan tekst: to je djelomice nečitljiv opis nesreće u stihovima. U omotnici vijenca (gornjeg) na spomen-obilježju prikazanom na slici 27. može se primijetiti bijeli karton, na kojem je, na žalost, u času snimanja tekst već bio nečitak.

Uređivanje okolice i održavanje spomen-obilježja

Kod nekih spomen-obilježja može se primijetiti da je njihova okolica pažljivo uređena; kod nekolicine izrađeni su posebni prilazi od ceste do spomen-

¹³ Nije mi poznat točan datum kad je snimak učinjen, ni koliko se dugo hrana i piće već nalazilo na stoliću. Za fotografiju zahvaljujem kolegi iz Švicarske, Françoisu Rueggu. Ovo spomen-obilježje osobito je zanimljivo zbog pjesme koja govori o nesreći, a napisana je na papiru pričvršćenom između dva vijenca.

-obilježja (sl. 21, 26). Neki su čak ograđeni vjerojatno s namjerom da se zaštite od eventualnih oštećenja (sl. 3, 25), ali i s namjerom da sama ograda, kao i ograđeni prostor u cjelini, djeluju što impozantnije (sl. 25). Kod nekih spomen-obilježja zamjećuje se da je raskršeno grmlje, poravnana zemlja ili otklonjeno kamenje.

Kao ukras, a možda i zbog drugih razloga, pored spomen-obilježja u blizini Zagreba (o kojem je već bilo riječi zbog umetanja spomen-ploče u oveći kamen, sl. 6) posađena su tri stabla, pažljivo raspoređena da čine dekorativnu pozadinu spomenika. Poznat je običaj sađenja drveća s namjerom da podsjeća na neki važan događaj (rođenje djeteta, sklapanje braka), da posluži kao uspomena na nekog ili čak kao zadužbina. Lako se asocira i na etnologiji poznato sađenje stabla na grobu; u ovom slučaju čini se da bi predalcko odvelo tumačenje o selidbi pokojnikove duše u to stablo, odnosno u nadgrobni spomenik.¹⁴

Kod spomen-obilježja iz Mihovaca (Slovenija) imala sam priliku promatrati dotjerivanje neposredne okolice križa s vijencem, i to tri dana nakon njegova postavljanja. Pokojnikov brat, koji stanuje nedaleko mjesta nesreće, obišao je spomen-obilježje (vjerojatno nije bez značenja da je taj dan bio katolički praznik — Uskrs), donio svježe cvijeće i svijeću, koju je tamo namještao u staklenu teglu i zatim svijeću zapalio. Primijetila sam da su čovjek i djevojčica koja je bila s njime dotjerali okolicu križa, uklanjali kamenje i namještali ranije postavljene, bijelo okrečene oblutke u podnožju križa (sl. 10).

I kod nekih drugih spomen-obilježja primijetila sam da ih ljudi povremeno obilaze, donose nove vijence ili svježe bukete cvijeća, pale svijeće. Do sada, osim u slučaju spomen-obilježja iz Mihovca, nisam imala prilike susresti ljude u tom momentu; pretpostavljam da su to oni ljudi koji su spomen-obilježja i postavili.

Na spomen-obilježjima sa Zagorske magistrale, pored kojih često prolazim i od kojih neke viđam i pratim već treću godinu, imala sam prilike primijetiti znakove ljudske pažnje. Spomen-obilježje koje je ranije spomenuto kao prvo koje sam uočila podignuto je mladom čovjeku koji je smrtno stradao na svoj trideseti rođendan 1. svibnja 1973. Svake godine u svibnju, dakle nakon svake godišnjice smrti, odnosno rođenja, na spomen-obilježju se pojave novi vijenci, svježe cvijeće i svijeće. Slična povremena uređivanja pojedinih spomen-obilježja primijetila sam i drugdje, ali nisam uspjela pratiti i otkriti da li se to događa u određenim periodima, na određene datume. Jedino sam zamijetila da se oko Dana mrtvih nađe svježeg cvijeća i svijeća. Osim godišnjica nesreće i Dana mrtvih izgleda da i neke druge okolnosti imaju utjecaja na odnos prema spomen-obilježju. Tako se čini da profesionalni vozači povremeno, kad ih put nanese, obidu spomen-obilježje stradalog kolege. Tako, npr., na vijencu postavljenom na metalni nosač u blizini Đurđevca (sl. 14) stoji natpis: »Hajoš Andriji od kolega iz Čazmatransa«. Pored stupa u travi odložen je sasušeni vijenac, koji je izgleda ranije bio na nosaču, sa sličnim natpisom: »Sjećanje dragom Andriji — kolege iz Čazmatransa«.¹⁵

¹⁴ M. Draškić, c. d., str. 23; Borivoje Drobnjaković, *Etnologija naroda Jugoslavije*, Beograd 1960, str. 252—253.

¹⁵ Ljiljani Marks zahvaljujem za podatke o spomen-obilježjima iz okolice Bjelovara i Đurđevca, ukupno njih pet, a Milivoju Vodopiji zahvalna sam što ih je fotografirao.

Već su ranije spomenuta dva slučaja kad su se uz spomen-obilježja našli i neki darovi: hrana, piće, cigarete. Rečeno je da na stoliću kod spomen-obilježja iz blizine manastira Studenice (sl. 24.) stoje posude za jelo i piće (četiri boce, tanjur, dvije šalice za crnu kavu). Za dvije boce može se prema naljepnicama zaključiti da sadrže kiselu vodu; pretpostavljam da su se u druge dvije nalazila alkoholna pića, rakija i vino. Male šalice na tanjurićima očigledno su bile namijenjene crnoj kavi, a na velikom tanjuru može se prepoznati paprika i rajčice (tekst i svi detalji ove fotografije pažljivo su odgonetani pomoću projekcije na platno, dakle velikog povećanja).

Uz također već spominjani spomenik iz Crne Gore (sl. 3) ostavljena je boca konjaka, kutija cigareta, kutija šibica i jedna kruška. Pretpostavljam da su u oba slučaja darove ostavili rođaci koji su, prema običaju pravoslavaca, obišli spomen-obilježje u određeno vrijeme nakon smrti i dali »pomen« pokojniku. Ljubomir Reljić, direktor Narodnog muzeja u Pančevu, ispričao mi je kako je neke subote na jednoj raskrsnici u Srbiji naišao na prometnu nesreću. Iduće subote, vozeći pokraj istog mjesta, vidio je održavanje »pomena« (na žalost nije uočio da li je možda bilo postavljeno kakvo spomen-obilježje).

I na kraju, u »Politici« od 7. siječnja 1976. godine (str. 3) pod naslovom »Položeni venci na mestu pogibije Borisa Krajgera« Tanjug izvještava: »Na auto-putu Beograd—Zagreb, kod Sremske Mitrovice, na mestu gde je 4. januara 1967. godine u saobraćajnoj nesreći poginuo potpredsednik SIV-a i narodni heroj Boris Krajger, juče su položeni venci i minutom ćutanja odata pošta ovom istaknutom društveno-političkom radniku. Svečanom polaganju venaca prisustvovali su članovi SIV Imer Pulja i Ivo Kuštrak, član RIV Srbije Velimir Marković i predstavnici opštine i društveno-političkih organizacija Sremske Mitrovice.« Uz članak objavljena je i fotografija.

Posljednji primjer (kao i spomenici Slobodanu Peneziću i Svetoliku Lazareviću) razlikuje se od prethodnih po tome što ukazuje na društveno priznanje ovog običaja i njegovu situiranost u najvišim društveno-političkim strukturama. Budući da se događa na toj društvenoj razini, razumljivo je da je sam postupak daleko ceremonijalniji, službeniji, formalniji i da se odvija u skladu s određenim protokolom. Svim tim i zbog publiciteta koji im se daje, takvi i slični slučajevi nesumnjivo imaju velikog utjecaja na umnažanje spomen-obilježja žrtvama prometnih nesreća. Oni utječu na nastajanje spomen-obilježja, ali i na načine njihova održavanja i ceremonijalnog ponašanja u tim prilikama. Prema mišljenju već spomenutog kolege Ljubomira Reljića u Srbiji je na podizanje spomen-obilježja značajno utjecalo postavljanje spomenika na mjestu pogibije Slobodana Penezića i Svetolika Lazarevića.

Srodne i slične pojave

Sva do sada spomenuta spomen-obilježja podignuta su žrtvama prometnih nesreća koje su prouzrokovala vozila cestovnog prometa. Ima međutim i spomen-obilježja žrtvama prometnih nesreća druge vrste. Na nekoliko sam mjesta vidjela spomen-obilježja postavljena na križanjima željezničke pruge i ceste, ali ni za jedan slučaj ne znam pouzdano da li je čovjek bio žrtva vlaka ili sudara nekog cestovnog vozila i vlaka. Za sada nemam točne podatke ni snimke takvih spomen-obilježja. Jedno od njih vidjela sam u Sloveniji (vi-

jenci postavljeni tik križanja ceste i željezničke pruge), a drugo u Crnoj Gori. Ovo drugo uočila sam na prilazu Titogradu, na križanju ceste i željezničke pruge, u rujnu 1975. Oblikovano je od kovanog željeza, visine oko 2 m, na vrhu je načinjena imitacija kotača željezničkog vagona od kovanog željeza, a na donjem dijelu je obješen vijenac. Na »kotaču« je pričvršćena slika pokojnika (fotokeramika) i pločica s natpisom. Ovdje je očigledno da je željeznica imala presudnu ulogu u nesreći.

Slika 13 prikazuje vijenac na stupu za električne vodove, a može se uočiti da se stup nalazi blizu željezničke pruge. Moguće je da je i ovdje križanje ceste i željezničke pruge odigralo presudnu ulogu u prometnoj nesreći.

Prema usmenoj informaciji dobivenoj od jednog očevica raspolazem podatkom da su u Bosni, na mjestu željezničke nesreće u kojoj su stradala školska djeca, postavljeni vijenci.¹⁶

U svim ovim slučajevima još uvijek su posrijedi prometne nesreće. Postoje, međutim, i spomen-obilježja na mjestima ljudske pogibije koja nije uzrokovana prometom, nego nekom drugom nesretnom okolnošću: utapanjem, udarom groma ili električne struje, nekim drugim nesretnim slučajem (npr. pad) ili čak ubojstvom. Na slici 26 prikazana je crna spomen-ploča postavljena u kamenu liticu u blizini Kolašina. Kamena litica je priređena za postavljanje ploče tako da je učinjeno udubljenje u obliku odgovarajućeg okvira za spomen-ploču. Na taj način i sama je litica postala dio spomen-obilježja; kamena gromada uklopljena je u dva postrana zida koji se prema cesti šire oblikujući širok pristup spomen-obilježju. Središnja staza i tri stepenice koje vode do podnožja litice upotpunjuju ovo — moglo bi se kazati — grandiozno zamišljeno spomen-obilježje. Tekst natpisa i lik pokojnika na spomen-ploči izvedeni su na ranije opisani način. Izlomljena strijela kazuje da je uzrok smrti udar groma. Kolega Mirko Ramouš upozorio me je da 1956. godine, kada se dogodio nesretni slučaj, nije postojala današnja cesta. Moguće je da stara cesta nije išla istom trasom, a da je spomen-obilježje postavljeno tek kad je izgrađena nova cesta, dakle da je učinjeno naknadno, a možda i po uzoru na spomenike žrtvama prometnih nesreća.

Međutim, ovo eventualno ugledanje na spomen-obilježja žrtvama prometa treba shvatiti prvenstveno u smislu imitiranja oblika, odabiranja materijala i načina izrade, postavljanja uz cestu i formuliranja natpisa. Postavljanje spomen-obilježja žrtvama groma, kao, uostalom, i žrtvama svih drugih vrsta nesretnih slučajeva, pa i ubojstva, nije nikakva novost i izum našeg vremena. Obilježavanje mjesta ljudske pogibije može se naći i u prošlosti. Pronalaženje većeg broja takvih potvrda, u raznim područjima i iz različitih vremenskih razdoblja, bit će jedan od zadataka daljeg rada na toj temi. Ovdje ću ukazati samo na nekoliko starijih podataka o spomen-obilježjima postavljenima na mjestu ili u blizini mjesta smrti, čija je osnovna ideja i svrha bila ista ili slična kao i kod suvremenih spomen-obilježja žrtvama prometa.

O svojevrsnoj prometnoj nesreći, čija je žrtva bio jedan čovjek, svjedoči drvena spomen-ploča s natpisom i slikarijom (ulje) koja prikazuje nesreću. Iz

¹⁶ Milivoj Vodopija upozorio me je na jedan snimak Ive Eterovića, koji nosi naziv **Vozovi ubice**, a prikazuje spomen-obilježje pored željezničke pruge i iza nje ga vlak u prolazu, »Foto-kino revija«, 1/1973.

natpisa i slike vidi se da je na tom mjestu stradao F. Knez, 1903. godine, pri prevoženju drva konjskom zapregom; kola su se prevrnula i čovjek se našao pod balvanima (sl. 28).¹⁷

U Sloveniji ima i spomen-obilježja posvećenih poginulima od groma. Raspoložem podacima i fotografijama dvaju takvih spomen-obilježja: prva nesreća desila se 1905, a druga 1875. godine. U prvom slučaju spomen-ploča je pričvršćena na visoko raspelo od lijevanog željeza; sama ploča prikazuje ženu koja je od udara groma pala na zemlju, a po srpu i snopu žita vidi se da je žena žela; natpis sadrži ženino ime, godinu smrti i podatak da je poginula od groma (sl. 29). Druga spomen-ploča prikazuje smrt dvojice ljudi stradalih od groma: djed i unuk sklonili su se pod smrcu i tu smrtno stradali. Prema naznaci fototeke Etnografskog muzeja u Ljubljani, gdje je fotografija pohranjena, ploča je snimljena 1957. na groblju u Dekšama (snimio Boris Orel); na snimci se vidi da je ploča pričvršćena na nekom zidu. Trebalo bi provjeriti da li je ploča uvijek bila na tom mjestu i eventualno utvrditi mjesto nesreće.¹⁸

Spomen-obilježja su se postavljala i utopljenicima. Na otoku Šolti snimljena su dva kamena križa smještena uz more na mjestima gdje se netko utopio. Prvi se nalazi u luci Rogač, uvala Banje, ugrađen u potporni zid ceste koja prolazi uz more na udaljenosti od svega 1,5—2 m. Na križu (veličine oko 0,60 m) upisano je ime i prezime utopljenika, godina njegova rođenja i smrti (1941) i četiri inicijala (možda inicijali onih koji su križ postavili). Drugi kamenu križ u istoj luci, ali u uvali zvanoj Kašjun, postavljen je na kamenu liticu uz more (sl. 9); na njemu je upisana samo godina 1937. Moja majka, koja je rodom sa Šolte, sjeća se da se tu 1937. utopila djevojka, a pretpostavlja da su kamenu križ postavili njeni roditelji.

Nisam sigurna da li je spomen-ploča postavljena na jednom bunaru u Štajerskoj također namijenjena utopljeniku (na ploči piše da je J. Kladnik na tom mjestu smrtno stradao 1971. godine).¹⁹

U daljem radu trebat će obratiti pažnju na rasprostranjenost i regionalne razlike spomen-obilježja podignutih utopljenicima, te potražiti ima li još spomen-obilježja podignutih utopljenicima, osobito u novije vrijeme. Znamenje ove vrste s otoka Šolte nešto je starije (1941, 1937). Čula sam da takvog znamenja ima i drugdje uz more, ali ne raspoložem konkretnim podacima. Izgleda da je to šire rasprostranjena pojava i da nije poznata samo na našem području: vidjela sam, naime, snimku jednog spomenika postavljenog uz rijeku Taru, koji su roditelji podigli kćeri, Njemici, koja se tu utopila za vrijeme turističke posjete našoj zemlji.

Izgleda da u našoj zemlji podizanje spomen-obilježja utopljenicima ima veću tradiciju. Čula sam da se u Konavlima, u selu Stravči, dvadesetih godina utopio mladić u »lokvi« (gdje se skuplja kišnica) i da mu je tamo postavljen

¹⁷ Za podatke i snimku ovog spomen-obilježja, kao i za druga obilježja s područja Slovenije, zahvaljujem dru Gorazdu Makaroviću iz Etnografskog muzeja u Ljubljani. U ovom članku neću se koristiti svim podacima i snimkama koje mi je stavio na raspolaganje, nego će mi oni poslužiti kao dragocjen materijal u konačnom obliku rada o spomen-obilježjima žrtvama prometa.

¹⁸ Vidi bilješku 17.

¹⁹ Vidi bilješku 17.

kameni križ. I ponovo jedan primjer iz Slovenije, i to iz 1873. godine: drveno spomen-obilježje (sl. 30) namijenjeno je djevojci koja se utopila u rijeci Bistri (Koruška).²⁰

Spomen-obilježja su se prije, kao i danas, podizala i žrtvama raznih drugih nesretnih okolnosti. Spomen-obilježje koje prikazuje slika 27 predstavlja originalnu zamisao: visoki metalni nosač učvršćen je u cementno podnožje; o pokojniku i njegovoj pogibiji govori komad metala — kompresor. Nesreća se očigledno desila pri gradnji ceste, vjerojatno pri probijanju tunela, koji je u neposrednoj blizini.

Također u Crnoj Gori, u selu Medunu, nalazi se spomen-obilježje od crnog mramora, s likom pokojnika i natpisom koji kazuje da je na stupu dalekovoda, u blizini kojeg je spomen-obilježje postavljeno, poginuo mladić — kako je napisano — donoseći narodu električnu struju. Obilježje su podigli mladićevi roditelji 1973. godine.²¹

Jedan od »krajputaša« iz okolice Kraljeva, iz sela Šumarice, o kojem je pisao M. Draškić, postavljen je »nekome ko je pao s bandere i poginuo«. ²² Spomenik je iz 1910. godine.

Na drvenoj spomen-ploči iz Koruške (selo Podjuna) prikazana je nesreća, a natpis kaže da je to »spomin« na neobičnu smrt G. Kebra, koji je 1868. godine pao s preše za grožđe i smrtno stradao (u tom kraju preše su neobično visoke i na njih se penje ljestvama).²³

I na kraju, poznati su i slučajevi da se spomen-obilježje postavlja na mjesto gdje se desilo ubojstvo. U rukopisu »Povies' sela Duba«, nastalom 1912. godine, jedan je Konavljanin, pišući o povijesti svoga sela, naveo četrnaest slučajeva da je na mjestu gdje je poginuo čovjek postavljen »spomen-križ« — uspravno je postavljen oveći kamen, a u njemu je usječen, uparan križ. U većini slučajeva žrtve su ubili hajduci (»Vlasi«), koji su u to doba upadali i pljačkali po konavoskim selima (rukopis zahvaća u prošlost do po prilici 1800. godine). U jednom detaljno opisanom slučaju radilo se o ubojstvu iz osvete, koje se desilo na gumnu, pa je tamo i postavljen »spomen-križ« (str. 23). Jedan je čovjek poginuo od odrona kamenja, a za jednog se točno ne zna da li je bio posrijedi nesretan slučaj ili ubojstvo. Najstariji slučaj desio se po prilici prvih godina devetnaestog stoljeća (autor rukopisa kaže da se događaj zbio u djetinjstvu njegova djeda, koji je rođen 1791). Za dva ubojstva točno je navedena godina, 1847. (na str. 42), dok se kod svih preostalih slučajeva vrijeme zbivanja može približno rekonstruirati u odnosu na druge u rukopisu opisane događaje.²⁴

I B. V. Radičević donosi podatke o spomen-obilježju žrtvi ubojstva: »U šljivaku pored Moravice stoji kamen s natpisom koji kazuje kako je tu nađen

²⁰ Vidi bilješku 17.

²¹ Za podatak zahvaljujem mr Saši Muraj.

²² M. Draškić, n. d., str. 102. (vidi bilješku 11).

²³ Vidi bilješku 17.

²⁴ Matković Ivo, *Povies' sela Duba*, god. 1912, rukopisna zbirka Instituta za narodnu umjetnost u Zagrebu, br. 370 (prijepis rukopisa pohranjenog u Bogišićevoj biblioteci u Cavtatu).

umoren trgovac Vukadin Novitović iz Dobroča, 17. V 1892. ubijen od nepoznatih razbojnika.«²⁵ Iz opisa se ne razabire kako izgleda to spomen-obilježje.

Spomen-obilježja žrtvama ubojstva ima i u Sloveniji. Najstarije od triju za koje znam je iz 1881. godine. To je spomen-ploča na kojoj dominira lik Bogorodice s djetetom, naslikan uljenim bojama na željeznom limu; ispod Bogorodice naslikana je grupa ljudi koji kleče oko lijesa, a još niže nevještim rukopisom napisano je: »Tu je mladenič Miha Justin iz Lučin po morilčevi roki žalosten konc Storil Pokoj Njegovi duši! † 8/9 1881.« Druga dva spomen-obilježja žrtvama ubojstva su kameni spomcnici. Jedan stoji pedesetak metara od ceste ispod sela Jurišče (Notranjska), a na njemu piše: »Antonija Žužek ubita 16. 2. 1923.« Drugi je kameni spomenik iz Istre (nalazi se uz cestu Slovensko Gradišče—Gradin) s natpisom na talijanskom jeziku, iz kojeg se vidi da je spomenik namijenjen nekom muškarcu koji je ubijen 1929. godine (sl. 31). Oba su spomenika od kamena vapnenca, prilično su visoki (110 i 170 m), prvi s više a drugi s manje ukrasnih elemenata, oba s reljefno izvedenim križem pri vrhu spomenika.²⁶

Već su na dva mjesta spominjani »krajputaši«: njihovo imitiranje pri izradi spomenika Slobodanu Peneziću i Svetoliku Lazareviću, te »krajputaš« iz okolice Kraljeva, koji je namijenjen žrtvi nesretnog pada. Ovdje želim upozoriti na smisao povezivanja starih srpskih »krajputaša« i suvremenih spomen-obilježja žrtvama prometa. Zajedničko im je, u prvom redu, što su jedni i drugi podignuti u čast pokojnika, smješteni su uz ceste, s namjerom da saopćenje o smrti prenesu prolaznicima. Ista osnovna ideja očigledno je poticala i tvorce svih drugih ovdje opisanih spomen-obilježja, od najstarijih do suvremenih. Ta ista ideja mogla bi se pratiti i dublje u prošlosti, npr. kod stećaka, i to onih za koje se može prema natpisu ustanoviti da nisu bili postavljeni na grobu, nego su namijenjeni pokojniku koji je stradao negdje daleko. Natpis jednog takvog stećka glasi: »Asi je bileg poštena i glasita vovode Radivoja Oprašića. Dokle bih počteno i glasito prebih i legoh u tuđoj zemlji a bileg mi stoji na baštini.«²⁷

Takvi stećci, dakle, nisu nadgrobni spomenici, kao što to nisu ni »krajputaši« ni suvremena spomen-obilježja žrtvama prometa. Većinu »krajputaša« i spomen-obilježja žrtvama prometa povezuje i to što su jedni i drugi postavljeni uz putove. Treba voditi računa o tome da neki spomenici, koji su u svemu drugom istovjetni s »krajputašima« (po obliku, materijalu, načinu izrade, formulaciji natpisa, mjestu i vremenu nastanka), nisu postavljeni uz put, dakle nisu »krajputaši« (kao što je slučaj sa spomenikom umorenom trgovcu). Ti spomenici, međutim, sa spomen-obilježjima žrtvama prometa imaju jednu drugu zajedničku osobinu, a to je da obilježavaju mjesto smrti. Kod spomen-obilježja s područja Slovenije moglo se zapaziti da se većina također nalazi na

²⁵ B. V. Radičević, *Plava linija života*, str. 71. (vidi bilješku 9).

²⁶ Vidi bilješku 17.

²⁷ Čiro Truhelka, *O bosančici*, »Glasnik zemaljskog muzeja«, Sarajevo 1889, str. 78. Navedeno prema: Mirko Barjaktarović, *Prazan grob*, »Zbornik Filozofskog fakulteta«, Beograd 1960, str. 355.

mjestu ljudske pogibije (za neke, za sada, ne znam gdje se točno nalaze).

O povezanosti »krajputaša« i stećaka pisao je i M. Draškić pozivajući se i na druge autore;²⁸ na određeni kontinuitet i genetske veze tih pojava upozorio je i Peđa Milosavljević.²⁹

Pišući o tzv. praznom grobu (umjesto tjelesnih ostataka pokojnika zakopa se njegovo odijelo ili nešto drugo, na grob se stavi križ ili spomenik), Mirko Barjaktarović kaže: »Uostalom, i sada u više naših krajeva postoji običaj da se stavlja negdje na imanju, pored puta, ili na mjestu nečije pogibije ako ne pravi nadgrobni kamen (krstača) a ono bar običan kameni biljeg (nišan). Ovo posljednje i nije nikakav grob, ali je oznaka mjesta nečije smrti, ne samo slična već i potpuno istovjetna nadgrobnome kamenu.«³⁰

Iako je očigledno da postoji određena veza između nadgrobnog spomenika i spomen-obilježja koje je namijenjeno pokojniku ali nije stavljeno na grob, trebat će pažljivo ustanoviti što je tim pojavama zajedničko, što ih povezuje, a što ih razlikuje. Sličnosti su lako uočljive, ali su i različitosti značajne, što se u etnološkoj literaturi ponekad zanemaruje. Stećak, prema čijem se natpisu, ranije citiranom, točno vidi da nije bio postavljen nad grobom, ne bi trebalo nazivati nadgrobni kamenom, kako to čini M. Barjaktarović. Isti autor razlikuje »prazan grob« (koji, u stvari, nije prazan, nego se u njemu nalazi nešto što zamjenjuje, zastupa pokojnika) od mjesta na kojima se nalaze spomen-obilježja pokojnicima, ali gdje nema nikakvog groba. M. Draškić zanemaruje tu razliku. Za njega su »krajputaši« »nadgrobni spomenici pored puteva« koji »po pravilu obeležavaju prazne grobove«.³¹ Ništa, međutim, ne upućuje na to da se ispod »krajputaša« nalazi grob, da je prije postavljanja spomenika iskopana raka i nešto u nju položeno. »Krajputaši« se, dakle, ne mogu tretirati kao spomenici nad »praznim grobovima«. Ako i ima takvih, to bi tek trebalo utvrditi.

Kad B. V. Radičević opisuje pojedine spomenike ili citira njihov natpis, ne kaže uvijek da li je riječ o spomeniku postavljenom uz put, dakle o »krajputašu«, ili o nadgrobnom spomeniku (što njemu nije važno jer ga prvenstveno zanima tekst i likovni izraz).

Govoreći o pojavama koje su slične i srodne spomen-obilježjima žrtvama prometa, ne bi trebalo zanemariti kod nas vrlo česta spomen-obilježja palim borcima i žrtvama fašističkog terora. Mnoga od njih postavljena su na mjestima gdje su izginuli vojnici ili su smještena uz cestu ili na raskršću; i ona prenose poruku o smrti i podignuta su u čast pokojnika.

²⁸ M. Draškić, n. d., str. 6, 33—38. (vidi bilješku 11).

²⁹ Uvodni članak u publikaciji **Seoski nadgrobni spomenici u Srbiji**, Beograd 1965, str. 5—8.

³⁰ Mirko Barjaktarović, **Prazan grob**, »Zbornik Filozofskog fakulteta«, Beograd 1960, str. 355.

³¹ M. Draškić, n. d., str. 27. i dalje do str. 30. (vidi bilješku 11).

Natpisi na spomen-obilježjima

1.

Dana 30. marta 1974. god.
krivicom nepoznatog vozača kasno
u noći na ovom mestu izgubiše svoje
živote Tošić Voislav, 48 g
i njegov sin Radomir-Ratko, 25 god.

Pored ovog natpisa, napisanog na omanjoj metalnoj ploči, uz ovo spomen-obilježje priložena je i pjesma. Zbog oštećenosti nije bilo moguće odgonetnuti sve riječi (vidi sliku 24).

Proklet bio vozač nepoznati
što svetlima živote vam skрати
jer veliko svetlo kada sretne
natera vas na proklete
natera vas na
i živote za
njegova vas svetla zaslepeše
vašu mladost pod zemlju odneše
smetnuše vas farovi prokleti
ne dadoše više vam živeti.

2.

Ovdje je poginuo
ne svojom krivnjom
LJUBOMIR VLAHO
star 34 godine

Tekst se nalazi na metalnoj ploči koja je uzidana u postolje.

3.

Simeonov Simeon
† 9. IV 1974.

Tekst se nalazi na metalnoj pločici, koja je sastavni dio križa.

4.

Dragom Jureša-Juraju Zdenku
i njegovim suputnicima
Otiliji Dvojković
Mariji Nesek
Branku Tkalec
koji su tragično poginuli
na ovome mjestu 26. V 74.

Tekst se nalazi na metalnoj pločici koja je sastavni dio križa (vidi sliku 16).

5.

Dana 8. 10. 1973. g.
u saobraćajnoj nesreći

tragično preminuo vozač
Dobrinić Josip
iz Karlovca

Tekst je napisan na metalnoj pločici koja je sastavni dio spomenika (s volanom — vidi sliku 7).

6.

Đurđević Š. Mule
1931—1957. g.
spomen obeležje podižu
njegova braća: Began
Avdul
Hajro
Bećir

Tekst je napisan na metalnoj ploči koja je centralni dio metalnog spomenika (vidi sliku 20).

7.

VRANEŠ BOGDAN
rođen 1935 god.
ovde poginuo kao vozač
19. III 1965 god.
Porodica Vraneš

Tekst je upisan na crnoj mramornoj ploči koja je ugrađena u kameni spomenik (vidi sliku 21).

8.

Bekić Dragiša-Dragan
R 5. X 1952. poginuo 4. VI 1972.
u 20. god. života u saobraćajnoj
nesreći pomagajući svom drugu na
radnom zadatku
Porodica
otac Dragomir majka Poleksija
stričevi Milovan i Milić
strine Radojka i Milka

Tekst je upisan na crnoj mramornoj spomen-ploči (vidi sliku 17).

9.

Na ovom mjestu
30. X 1974. god. tragično
izgubi mladi život
JOKIĆ D. RADE
vozač zem. zadruga Plav
Dragić Jokić
s porodicom

Tekst je upisan na bijeloj kamenoj spomen-ploči.

10.

Na ovom mjestu
nesrećnim slučajem
mladi

20. X 1956. god.
izgubi svoj
život

VLAHOVIĆ M. DANILO

Đak II raz. gimnazije

Podobno cvijetu, podobno mladiki
smrt nam te, u cvijetu mladosti
pokosi nemilo svojom strašnom kosom
i pod mračnu zavjes sakri nam te vječno.

Porodica

Tekst je upisan na crnoj mramornoj ploči koja je ugrađena u kamenu liticu (vidi sliku 26).

11.

19. 8. 1973.
Pogiboše u
saobraćajnoj
nesreći braća
Radunović
Lazar 1939
Jovan 1942
Dušan 1948
PORODICA

Tekst je upisan na spomen-ploči velikih dimenzija. Imena braće i godine rođenja upisane su u tri polja nacrtanog volana (vidi sliku 22).

12. (vidi sliku 3).

a) Tekst na spomeniku:

Drago Mirov Stijepović
vozač »Tare« Cetinje
1941—1973
U Morače prokletije
tu će ovi mramor stoji
ovđe su mi izginuli svi
najljepši dani moji.

Krvavi je kamen ovi
grob mojijeh ideala
tu mi slomi mog jedinca
gvožđurina dotrajala.

A ja ostah ka vran ptica
među devet sirotica.

Podiže otac
Miro

b) Tekst na spomen-ploči:

Žrtvovao sam sebe da bih spasio druge
Mugoša Vojislav
vozač

Žurio si u zagrljaj svojima a nisi stigao do njih
tog kobnog jutra 11. 8. 1973. ostasmo zauvek bez tebe.

Ožalo. majka Jevrosima, supruga Zorka,
sin Veljko, braća Jagoš i Aleksa, ćerke,
sestre, snaje i ostala rodbina.

13. (vidi sliku 8).

Gledović
Ljubomir
1952—1974

14.

Pavlović Milenko
1952—1971

Slova (ime, prezime i datum rođenja pokojnika) su izvedena iz žice i umetnuta u volan, koji se nalazi na vrhu spomenika (vidi sliku 19a, 19b).

15.

Zaimović Hajrudin
Rođ. 1944. poginuo u
saobraćajnoj nesreći
7. 7. 1973.

Spomen ploču postaviše
drugovi: Mileta, Feka i Ile

Tekst je upisan na mramornoj spomen-ploči (vidi sliku 18).

16.

Na ovom mjestu tragično su poginuli
dana 10. III 1970. god. u 12,43 sati
šef sekcije za ceste — Zabok
ŠTURLAN ANDRIJA star 37 god.
građevinski tehničar sekcije
HUZAK MLADEN star 21 god.
u znak sjećanja
kolektiv
Sekcije za ceste Zabok
Zabok
10. III 1971.

Tekst je upisan u spomen-ploču koja je ugrađena u kamen (vidi sliku 6).

17.

Zubčić Mate
1936—1976
15. III 1976. tragičnim udesom
poginuo je naš voljeni suprug

otac, sin, brat i zet Mate.
Vječno ćeš živjeti u našim
srcima voljeni Mate.

Tekst je upisan na mramornu spomen-ploču koja je dio spomenika (vidi sliku 23).

18.

Ovo spomen-obilježje sastoji se od dvije spomen-ploče (vidi sliku 25).

a) Spomen-ploča iznad koje je ugrađen volan kamiona:

M. Macakanja
1936

M. Mikulić
1945

J. Drača
1946

Stradali 25. XI 1972
Svojima poginulim tragičnom smrću
podigli
drugovi teretnog prometa
Autotransporta Zadar

b) Spomen-ploča sa slikom jednog od poginulih:

Mikulić
rođ. 1945

Marko
pog. 25. XI 1972

Podigli ovu ploču
stričevići Ante i Ivica
kolege Stipan i Ivica P.
Ante i Svetko B. i Mile M.

19.

Ante Mladinov
1. VI 1910
† 24. VII 1941.
ASMK

Podaci su uklesani u kamenu križ.

20.

Krešimir Plehan
† 21. IX 76
star
21 god.

Podaci upisani na drvenom križu (vidi sliku 5).

21.

Na ovom mjestu tragično
je poginuo Filipčić Zeljko
rođen 21. 8. 1957.
poginuo 16. 2. 1974.

Tekst je napisan na metalnoj pločici koja je pričvršćena na drvenom križu.

22.

Tukaj se je ponesrečil
Franc Knez

po domaće Osojnik 16. II. 1903, umrl čez štiri dni, 33 let star.

Priporoča se vsi sorodbini, znancem in prijatlom v gorko molitev, svojim so-
vražnikom vse iz srca odpusti in tudi njih za odpušanje prosi. Vse mimo gre-
doče prosi, da bi se spominjali njegove duše v molitvi. Z Bogom! Na svidenje!

Naj križ nam sveti govori,
da vidmo se nad zvezdami.

†

Tekst je napisan na drvenoj ploči uklopljenoj u veće drveno spomen-obi-
lježje, iznad slike koja prikazuje nesreću (vidi sliku 28).

23.

Ivana Lenaršić
od strele zadeta
1905. leta †
Počivaj v miru.

Tekst napisan iznad i ispod slike koja prikazuje nesreću (vidi sliku 29).

24.

Nikolaus Durhšlag, roj. 6. decembra 1819. in Jožef
Durhšlag, njegov Vnuk roj. 7. marca 1875 sta na
praznik sv. apostolov Petra in Paula 1885, od sv.
žegna, domu grede, pod to smreko stopila in od strele
vdarjena, mertva ostala.
Bog jima daj večni mir in pokoj.

25.

Genofefa Hribernik 23 let stara seje
dne 20. 1. 1872 utopila Neidena od
Gregorja Hribernika, in Franca Žagerja
Prosina Boga sa njo
1873

Tekst je upisan na donjem, drvenom dijelu spomen-obilježja, ispod spre-
mice sa svetim kipovima i ukrasima (vidi sliku 30).

26.

Bodite perpravleni ker ne veste dneva ai vure.
To je en spomin od te čudne prisodbe raj
nesa Gregorja Kebra ko se je sgodilo na
15 dan oktobra v letu 1868 starosti 71 liet
V bolši dešeli se bomo videli spet. Amen.

Prva rečenica napisana je iznad, a ostalo ispod slike koja prikazuje ne-
sreću.

27.

Tu je mladenič Miha Justin
iz Lučin po morilčevi roki žalosten

konc storil Pokoj Njegovi Duši!

† 8/9 1881.

Tekst napisan ispod slike Bogorodice i grupe ljudi koji kleče oko lijesa.

28.

Giuseppe Vadgn..

Nato 13—7—1902

.u stato ucciso

al 13 del 7—1929

.ece fare famiglia

Macovaz

.adina di porto.

Tekst je uklesan u kamenom spomeniku (vidi sliku 31).

29.

ANTONIJA ŽUŽEK

UBITA 16. 2. 1923.

Tekst je uklesan u kamenom spomeniku.

Smjernice za dalje istraživanje

Uz opis građe i klasifikaciju spomen-obilježja prema njihovim oblicima, te osvrta na slične i srodne pojave, javila su se prva razmišljanja i pretpostavke. Dobiven je uvid u problematiku, a stečene su i neke spoznaje koje omogućuju razradu pristupa za dalje istraživanje.

Čini se da je za razumijevanje i objašnjenje spomen-obilježja, kao etnološki relevantne pojave, potrebno sagledati istraživanu pojavu na dvije razine: dijakronijskoj, odnosno historijskoj, i sinkronijskoj.

Na prvoj razini treba uočiti i pratiti kontinuitet tradicijskih obilježavanja mjesta ljudske pogibije, te sličnosti i razlike u oblicima, namjeni, poruci, likovnom izrazu i drugim značajkama.

Na drugoj, sinkronijskoj razini pruža se mogućnost istraživanja spomen-obilježja žrtvama prometa s više aspekata, što će zahtijevati primjenu različitih pristupa i postupaka.

1. Sociološki je zanimljivo, s jedne strane, razmotriti kome su spomen-obilježja namijenjena, tko ih podiže i održava, u kojoj mjeri je pojava vezana uz obiteljski krug, uz veće zajednice ili grupe (npr. profesionalne), eventualno i uz određene društvene slojeve. S druge strane, treba obratiti pažnju na odnos i utjecaj globalnog sustava. Već je zamijećeno da se u globalnom sustavu javljaju suprotne tendencije: s jedne strane situiranost pojave i čak njeno upotpunjavanje određenim ritualom, a s druge strane negativan odnos prema pojavi i pokušaji njena suzbijanja javnom kritikom i zakonskim sankcijama.

2. Psihološki bi pristup trebao obratiti pažnju na dva kruga: jedan čine ljudi koji podižu i održavaju spomen-obilježja, a drugi vozači. Kod prvih bi vrijedilo saznati što ih potiče i motivira, a kod drugih kakav odnos imaju prema pojavi i kako ona na njih utječe.

3. Komunikacijski aspekt istraživane pojave potiče na njeno sagledavanje u svjetlu teorije informacije. Tu treba obratiti pažnju tipovima komunikacije, poruci, pošiljaocu i primaocu.

4. Regionalno-komparativni pristup (u pomanjkanju boljeg naziva!) mogao bi pokazati postoje li i kakve su regionalne razlike u brojnosti, obliku i svim drugim značajkama spomen-obilježja, te koji su uzroci tih razlika. U opisanoj građi moglo se uočiti da postoje znatne razlike, npr. između spomen-obilježja iz Crne Gore i sjeverozapadne Hrvatske (razlike u monumentalnosti spomenika, opširnosti i formulaciji natpisa i dr.). Možda će se moći naslutiti neke veze između stupnja tradicionalizma u kulturi pojedinog kraja, u smislu veće ili manje očuvanosti tradicijskih vrednovanja smrti i odnosa prema pokojnicima.

5. Očigledno je da se u bavljenju spomen-obilježjima žrtvama prometa ne može zanemariti ni stvaralački čin, odnosno likovni izraz, što znači da treba predvidjeti i potrebu estetskog pristupa istraživanoj pojavi.

Na kraju napominjem da su i na nastanak i oblikovanje starijih spomen-obilježja postavljenih na mjestima ljudske pogibije, kao i »krajputaša«, također djelovali svi faktori na koje je ovdje upozoreno u vezi sa spomen-obilježjima žrtvama prometa, tj. da bi za potpuno razumijevanje starijih obilježja također bili potrebni svi spomenuti pristupi. Istraživanje raznih aspekata, odnosno cjelovita i iscrpna primjena različitih pristupa i postupaka moguća je, međutim, samo na sinkronijskoj razini, jer na njoj možemo tražiti i naći sve potrebne podatke, promatrati pojavu u životu, u funkciji i u kontekstu, te u nizu međusobnih odnosa i uvjetovanja, i što je najvažnije, u živoj vezi s čovjekom-tvorcem.